

УДК [94 : 329.285] (477.74) «1917/1920»

АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ В ОДЕСІ У ЧАСИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1920 рр.

Віктор Савченко

Одеський державний університет внутрішніх справ
Україна, 65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1
e-mail: lanjeron15@gmail.com

Питання про роль анархістів у подіях 1917-1920 рр. отримало у 2017 р. додаткову актуальність у зв'язку зі святкуванням 100-річчя Української революції. Ця актуалізація вимагає від істориків прискіпливого розгляду тем і сюжетів з історії революційної доби, що залишилися поза увагою дослідників, або стали об'єктами політизації. На сьогодні не існує жодного дослідження, яке б висвітлювало діяльність анархістів в Одесі 1917-1920 рр. Необхідно підкреслити, що Одеса у добу революцій 1905-1907 та 1917-1920 рр. вважалася «столицею» анархістського руху (рахуючи простори Східної Європи). Саме в Одесі на той час формувалися впливові анархістські федерації та нові анархістські концепції, у цьому місті анархісти мали значний вплив на робітничий рух.

Навесні-влітку 1917 р. анархісти вийшли з підпілля, в'язниць, повернулися з каторги, заслання й еміграції. З в'язниць, заслання, каторги повернулися до Одеси: Я. Аронович «Яша Трудівник», Є. Гелецький «Хома», Х. Гіфон «Бас», П. Непомнящий «Ваня», П. Осоловський «Амурський», Б. Рубель «Макаронник», А. Сакова «Чайка», П. Мейніс, К. Чекменська, С. Ушер, Я. Фейгельман, Ш. Фельдман, О. Лаврушін, Я. Аронович; з еміграції: Х. Рит, Г. Реєв, А. Вуліс, Г. Борзенко, М. Вовк «Маруся Пересипська», В. Горбенко, С. Меккель, О. Фельдман, Ф. Ярошевська, С. Євтухович та ін. [1].

До червня 1917 р. анархісти ще не мали в Одесі значного впливу, але за літо 1917 р. число анархістів сягнуло тисячі активістів анархістських груп. Активізація анархістського руху в Одесі відноситься до серпня 1917 р. В Одесі почав видаватися журнал «Голос анархиста», «Бюллетень Одесской федерации анархистов-коммунистов». Навесні-влітку в Одесі утворилися федерації анархістів-комуністів і «Чорного прапора», Союз анархістів-синдикалістів, групи анархістів-індивідуалістів і «незалежних» анархістів. Впливові анархістські групи сформувалися в Одеському порту, на літакобудівному заводі

«Анатра» та тютюновій фабриці Попова. Анархісти стали впливати на колективи шевців, харчовиків, будівельників, моряків, вибиралася до профспілкових організацій, завкомів [2, с. 108].

На заводах Одеси з активістів більшовиків, меншовиків, есерів, єврейських соціалістів, анархістів почали створюватися загони Червоної гвардії для охорони революційних завоювань, захисту від погромів. Одночасно революційні структури створювали свої партійні збройні дружини. З серпня 1917 р. анархісти, як борці проти приватної власності, почали проводити самочинні реквізиції буржуазії, «мандатні» експропріації – відроджуючи практику експропріацій 1905-1909 рр., однак, до кривавого терору проти представників влади або буржуазії, як це було у 1905-1909 рр., вони вже не переходили, хоча анархісти групи «Чорний прапор» закликали до проведення актів класового терору, до «стихійних» експропріацій.

У травні 1917 р. одеська група анархістів просила прийняти свого представника Г. Д. Гельберштадта «Красного» до одеської ради, але меншовицько-есерівський виконком ради відмовив у проханні анархістів, відмовив він і про прохання анархістів прийняти до ради Х. Рита делегатом від безробітних [3, с. 2]. У вересні О. Фельдман був обраний до одеської ради, став товаришем голови та секретарем Виконкому ради. У вересні в одеській раді вже було 5 анархістів, 2 анархіста-комуніста, 2 анархіста-синдикаліста [4].

У вересні-грудні 1917 р. Одесу стрясали щоденні перестрілки між загонами деморалізованих солдатів, одеською міліцією, гайдамаками, бандами грабіжників, анархістами. Хаосу та насильству у суспільстві сприяли більшовицька й анархістська агітація, що закликала до негайного переділу власності, реквізицій, розправ над «багатіями». Виникла в Одесі група «анархістів-обдиралістів», що влаштувала вибух, вимагаючи припинити самосуди народу над спійманими грабіжниками, погрожуючи: «...почати терор над міс-

цевим населенням за знуцання над злодіями». «Обдиралісти» заявили, що їх 500 «озброєних бійців», хоча насправді їх було не більше трьох десятків. У газеті було надруковано відозву «групи злодіїв Одеси», що зобов'язувалися грабувати тільки багатих, анархіст М. Вінницький «Япончик» закликав бандитів не грабувати робітників, а «перенести свою діяльність у центральні, буржуазні квартали» [5].

На початку листопада в Одесі затвердилася влада Української народної республіки. Для збереження порядку був обраний коаліційний Ревком (згодом «Рада 10-ти») з представників Української Ради, лідерів соціалістичних партій (без анархістів). Анархісти, більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, максималісти, ліві есери створили «лівий блок» партій, який взяв курс на продовження революції та знищення УНР. 1 грудня 1917 р. на вулицях Одеси розгорівся бій між анархістами та гайдамаками вірними УНР, двадцять анархістів напали на гайдамацький патруль, кілька людей вбито. Після цього інциденту гайдамаки спробували штурмувати штаб анархістів, а анархісти кинули бомбу в районний комісаріат [6]. На владу в Одесі претендував «Союз безробітних», що був під впливом анархістів: «Вся влада безробітним!» [7, с. 30].

Частина військових моряків, що дислокувалися в Одесі, потрапила під вплив анархістів, які підпорядкували своєму керівництву «Союз моряків» Одеси. Південний обласний з'їзд моряків торгового флоту обрав для управління флотом, портом, судноремонтними підприємствами Виконком – «Рада 9-ти» (голова анархіст В. Чернявський) [8]. Анархісти намагалися почати «третю революцію» із захоплення засобів виробництва, кораблів флоту. 4 січня 1918 р. «Союз моряків» ухвалив соціалізувати торговий флот в Одесі, який повинен був належати трудовому колективу моряків. «Рада моряків» хотіла керувати не тільки судами, а й портом і судноремонтними підприємствами.

Анархістська пропаганда у 1905-1913 рр. пустила глибоке коріння у середовищі моряків, портових робітників Одеси. Анархісти захопили дирекцію заводу «РОПИТ», його касу, відмовили у праві власності службовцям порту та пароплавства, вантажникам, робітникам судноремонтного заводу, що оголошувалися «найманими робітниками профспілки моряків». Службовці, вантажники, робітники виступили проти такої соціалізації, Одеська рада та Центрпроф заявили, що флот є «власніс-

тю всієї республіки» [9, арк. 112].

Крім прагнення соціалізувати флот, анархісти Одеси намагалися провести соціалізацію пекарень «Союзом пекарів», готелів «Союзом службовців готелів», швейних майстерень «Союзом кравців». Деякі лідери залізничників висловлювалися за передачу залізничного транспорту в руки профспілки залізничників [10]. Безробітні провели демонстрацію на якій лунав заклик до захоплення фабрик і житлових будинків буржуазії. Саме ця акція змусила «Раду 10-ти» перейти до конфіскацій грошових коштів у буржуазії «на підтримку безробітних» [11].

13 січня 1918 р. більшовики й їхні союзники почали повстання в Одесі проти влади УНР. Дружини анархістів, «Південноросійської федерації незалежних анархістів», «Союзу моряків», «Залізний загін», загони анархістів «Чорний прапор» і «Союзу безробітних» (разом до 400 бійців) взяли участь у вуличних боях на боці більшовиків [12, с. 20-21].

Нова червона влада Одеси стала коаліцією більшовиків, лівих есерів та анархістів. Бойова анархістська дружина М. Вінницького «Япончика» увійшла до складу Одеської радянської армії як резерв уряду та командування. Анархістом був комісар охорони міста Д. Гур'єв, анархістами вважали себе голова й один з суддів Ревтрибуналу, помічник начальника міліції Одеського району [13]. У перший період радянської влади в Одесі анархісти користувалися впливом та авторитетом у структурах революційної влади, профспілках. Кількість анархістів Одеси зросла до двох тисяч активістів. Анархісти-індивідуалісти, під загрозою смерті, вимагали у власника взуттєвої фабрики 5 тис. руб. «на організацію» [14].

Перевибори, що проходили 4 грудня, привели до Одеського Виконкому ради 4 анархіста, до нового Виконкому, що був переобраний 25 січня 1918 р. потрапило 5 анархістів, до Президії Виконкому був обраний 1 анархіст. Анархісти у раді виступали союзниками більшовиків, активно «викриваючи» одеських меншовиків та есерів. Анархісти виступили проти скликання Установчих Зборів, заявляючи, що у разі конфлікту влади з Установчими зборами підтримають радянську владу [15].

У лютому 1918 р. Одеса стала прифронтовим містом, з Заходу їй погрожували румунські війська, що намагалися перейти Дністер з метою захоплення Одеси. Бойовий загін анархістів-терористів добровільно відправився на Румунський фронт [16]. У той же час у га-

зетах з'являються повідомлення про викриття «контрреволюційної змови» одеських анархістів, які своїм штабом обрали «Вільну школу імені Франциска Ферреро». 7 березня до Одеси приїхав анархіст А. Железняков, що до цього часу командував радянськими морськими силами, що діяли проти «румунської олігархії» на Дунаї та Дунайською флотилією. Він не приховував свого невдоволення більшовиками та закликав до «революційної війни». На початку березня до Одеси прибув Бойовий загін анархістів Севастополя «Смерть», моряки намагалися провести у місті «повну реквізицію» буржуазії [17, с. 166].

На початку березня 1918 р. до Одеси підступили австро-угорські війська. Перший загін анархістів-терористів Я. Зайдера й О. Фельдмана взяв участь у боях проти австрійських військ на підступах Одеси. 13 березня 1918 р. до Одеси увійшли австро-угорські частини, а вже з квітня почала формуватися структура одеського підпілля з організацій більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів, що проводили агітацію, диверсії, акти терору. У підпіллі, під керівництвом анархістів, діяв «Союз моряків» [18]. Анархісти мали значний вплив на одеський «Моревінт» – Молодий революційний Інтернаціонал, що був створений влітку 1918 р. шляхом формування «єдиного революційного фронту» молодіжних груп організацій більшовиків, лівих есерів, анархістів. Кількість членів цієї організації доходило до 300 чоловік, «Моревінт» мав бойову дружину (60 чол.) гаслом якої була «боротьба з револьвером і бомбою», членом коаліційного керівництва «Моревінт» був анархіст А. Улановський [19].

11 грудня 1918 р. війська гетьмана П. Скоропадського були розбиті і до Одеси підійшли частини Директорії УНР. У ці дні більшовики, ліві есери й анархісти створили об'єднаний Ревком Одеси для можливих бойових дій. Під час мітингу прихильників соціалістичних партій та анархістів пролунало гасло звільнення в'язнів з одеської в'язниці. Під червоним і чорним прапорами натовп (у тому числі 400 озброєних «з голови до ніг» бійців анархіста «Япончика»), штурмував поліцейську дільницю та тюремний замок Одеси, звільнивши 700 кримінальних і політичних в'язнів [20, с. 33].

17 грудня 1918 р. білогвардійський загін, за підтримки французьких інструкторів, напав на український гарнізон Одеси. Два дні у місті йшли вуличні бої, 18 грудня французьке командування ультимативно зажадало у Ди-

ректорії УНР виведення військ з Одеси. Одеса була проголошена «під заступництвом французького командування». На знак протесту проти «угодовства» лідерів Центрпрофа, більшовики, ліві есери й анархісти відмовилися від участі у роботі Центрпрофа. Зустріч керівника розвідки обласного підпільного комітету більшовиків Б. Юзефовича з анархістом «Япончиком» привела до угоди за якою одеський ревком отримав від «Япончика» 80 револьверів і 200 гранат. «Япончик» допомагав підпіллю викуповувати більшовиків з в'язниць, вбивати провокаторів діючих підпіллі. «Япончик» поширював чутки про те, що має армію у 10 тис. чоловік, але, швидше за все, він міг зібрати 1-1,5 тис. прихильників. Анархісти керували Бойовим летючим загonom терористів С. Зехцера. «Міська партизанська війна» була небезпечна для білогвардійців і вигідна більшовикам [21].

Анархісти підпільно видавали в Одесі газети «Воля труда» (у січні-березні 1919 р.) та «Останній бій» французькою мовою для французьких солдатів і матросів (у лютому-березні 1919 р.), що редагували А. Железняков, Г. Борзенко, Петровський. Анархісти (О. Фельдман, Г. Борзенко, С. Шахворостов) створили в Одесі «Іноземне бюро» для розкладання військ Антанти та поширення «пожежі світової революції». А. Железняков вів анархістську пропаганду на заводі «РОПИТ», створив серед моряків торгового флоту таємну профспілку [22, с. 110]. У кінці березня 1919 р., коли Одесу оточили повстанці отамана Н. Григор'єва, повсталі дружинники більшовиків, анархістів, лівих есерів, змусили білогвардійську владу зняти з фронту кращі частини для придушення повстання у місті [23, с. 91].

У другий період радянської влади в Одесі (квітень-серпень 1919 р.) анархісти, хоча й критикували більшовиків, фактично були їх союзниками, до середини червня користувалися статусом легальних організацій. До Одеської ради було обрано 19 анархістів, до Центрпрофу – 4 анархіста, О. Фельдман знову став секретарем Одеського Виконкому рад [24, с. 12]. У раді та Центрпрофі склався блок з більшовиків, анархістів, українських лівих есерів, що витіснив меншовиків та есерів з цих структур. Начальником Одеської міліції став анархіст С. Шахворостов. Анархісти керували «Спілкою працівників водного транспорту» (голова А. Железняков), А. Улановському та М. Винницькому «Япончику» було дозволено формування в Одесі анархіст-

ських збройних загонів [25]. В Одесі легально діяли: два анархістських клуби, «Союз анархістських груп», «Асоціація анархістів-індивідуалістів», одеська федерація «Конфедерації анархістських організацій України «Набат» та її молодіжна група, Пересипська група анархістів, групи анархістів-харчовиків, анархістів-будівельників. В Одесі анархісти легально видавали журнал «Анархист» (ред. С. Мартинов), газету «Одесский набат» (редактори А. Барон, Сеценов). Газета «Одесский набат» повідомляла, що 500 одеських робітників підтримали анархістів [26].

Спільна боротьба проти повстання отамана Н. Григор'єва (травень 1919 р.) зблизила позиції більшовиків та анархістів. Конфедерація «Набат», у своїх листівках, оголосила отамана Григор'єва контрреволюціонером і погромником. А. Железняков, А. Улановський, В. Винницький «Япончик» добровільно виступили на «григор'євський фронт».

Але, з моменту оголошення Н. Махна «поза законом», союз більшовиків та анархістів став руйнуватися. Спеціальний номер газети «Одесский набат» був присвячений підтримці махновського руху та критики радянської диктатури. У зв'язку зі спровокованим «махновських заколотом» почався «похід» більшовиків проти анархістів. 16 червня 1919 р. була закрита газета «Одеський набат», без права виходу під іншою назвою, відбулися арешти розповсюджувачів газети, кіоскерам влада заборонила її продавати. Клуб одеської федерації «Набат» був закритий, частина анархістів Одеси арештована. 27 червня на мітингу на заводі «РОПИТ» анархісти закликали робітників до боротьби проти більшовиків [27]. У той же час в Одесі був створений «Комуністичний батальйон» для боротьби проти наступу білогвардійців, серед командирів і бійців батальйону було чимало анархістів. 23 серпня 1919 р. Одеса була захоплена білогвардійцями. У новому підпіллі анархісти, разом із більшовиками, проводили агітацію проти «білого режиму», акти терору. До складу нового підпільного одеського ревкому, як його секретар, був кооптований анархіст О. Фельдман. У перестрілках з білогвардійцями, у тюремних катівнях, загинуло кілька десятків одеських анархістів (Г. Реєв, Моїсеєнко, Скирко, Ф. Олександрович, А. Коган, С. Дерш (Зонненберг) та ін.) [28, с. 15].

У січні 1920 р. Червона армія, розгромивши білогвардійців, захопила більшу частину України. 22 січня спалахнуло повстання на одеській Молдаванці, серед його організато-

рів були більшовики, анархісти, боротьбисти, борбисти. Повстання виявилось передчасним, Червона армія змогла підійти до Одеси тільки на початку лютого 1920 р. 7 лютого 1920 р. голова Одеського ревкому поставив під свій контроль збройний загін анархістів, що брав участь у новому повстанні проти білогвардійців [29].

Через десять днів після затвердження радянської влади в Одесі, 18 лютого 1920 р., губревком ухвалив рішення про закриття газет анархістів «Буревестник» та «Одесский набат» «за контрреволюційну агітацію» (у лютому 1920 р. анархісти встигли легально випустити газети «Одесский набат» і «Буревестник») [30]. В Одесі був закритий анархістський клуб, заборонені анархістські мітинги, анархісти перейшли на напівлегальний стан. Циркуляр Одеського губкому КП(б)У (лютий 1920 р.), щодо анархістів вимагав: «не зважати на них як на серйозних політичних друзів або ворогів» [31, арк. 2].

Щодо так званих «радянських» анархістів, анархістів-універсалістів, анархістів-позитивістів (ці групи підтримували диктатуру пролетаріату) політика місцевої влади була дещо іншою. В Одесі легально працювало кілька подібних анархістських об'єднань [32]. Анархіст М. Білий отримав посаду завідувача губернським продовольчим відділом, анархіст С. Шахворостов – начальника міліції Одеської губернії [33, арк. 66]. Вибори до Одеської рада у березні 1920 р. принесли легальним анархістам п'ять місць, у раді профспілок одеські анархісти були представлені двома депутатами, а на з'їзді рад Одеської губернії – двома делегатами [34]. Циркулярний лист ЦК РКП(б) констатував: «ставлення Радянської влади до різних анархістських груп не виступаючих проти Радянської влади було дуже терпиме. Організації існували майже легально...» [35, с. 2]. На Одеській безпартійній робітничій конференції сім делегатів були анархістами (від спілок пекарів, водників, будівельників, Спілки «Арматур») [36].

У жовтні 1920 р., коли Н. Махно уклав союз з Червоною армією, анархісти активізувалися по містах України, вони були звільнені з в'язниць, їм була дозволена агітація та легальна діяльність. Анархісти Одеси намагалися відродити газету «Одесский набат», але не встигли, у кінці листопада махновці та члени Конфедерації «Набат» були оголошені «поза законом». З цього часу анархісти стали систематично піддаватися арештам і затриманням,

перетворилися в об'єкт державного політичного терору. Чекістами були зруйновані «Одеська федерація анархістів» та «Об'єднана анархістська організація Одеси», анархісти були вимушені перейти до підпілля.

Аналізуючи діяльність анархістів в Одесі можливо зробити висновок, що строкатість анархістської ідеології, тактичні коливання, призвели до ідеологічної й організаційної слабкості анархістських утворень. Виборюючи абсолютну свободу анархісти мимоволі стали будівничими червоної диктатури. Разом з тим анархісти були одними з перших опозиціонерів-критиків формування диктаторського режиму, намагаючись підняти населення проти свавілля більшовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф.3, оп.3, спр.39, арк.10-14; Политическая каторга и ссылка. Библиографический словарь. - М., 1929.
2. Революционное творчество (М). - 1918. - № 1-2.
3. ДАОО, ф.Р-3829, оп.1, спр.11.
4. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. - Одеса. - 1917. - 28 сентября. - 31 декабря.
5. ДАОО, ф.Р-3829, оп.1, спр.86, арк. 10; Одесская почта. - 1918. - 2 февраля.
6. Известия Одесского Совета... - 1918. - 3 декабря.
7. Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе / Г. Ачканов. - Одесса, 1927.
8. Моряк (Одесса). - 1920. - 30 августа.
9. ДАОО, ф.Р-3829, оп.1, спр.22.
10. Приднепровский край (Екатеринослав). - 1918. - 7, 8, 9 февраля; Моряк (Одесса). - 1921. - 26 апреля.
11. Одесские известия. - 1917. - 30 декабря.

12. Менсфрид, Зальман (некролог) // Буревестник (Чикаго). - 1921. - № 2.
13. Одесские известия (Одесса). - 1917. - 19 ноября; Моряк. - 1924. - 2 октября.
14. Одесская почта (Одесса). - 1918. - 29 января.
15. Голос труда (Петроград). - 1917. - 8 декабря; Одесская почта. - 1918. - 2 февраля.
16. Известия Одесского Совета... - 1918. - 1 марта.
17. Амурский И. Анатолий Железняков / И. Амурский. - М., 1968.
18. Моряк (Одесса). - 1922. - 3 июля.
19. В огне гражданской войны. - К., 1962. - С. 373, 459; Юнацкий рух (Харків). - 1931. - № 2. - С. 71; Горенюк-Южный И.Э. Справка о молодежном движении в Одессе // Архив Одесского историко-краеведческого музея
20. Октябрь на Одещине. - Одесса, 1927; Известия Одесского Совета... - 1918. - 1 марта. Одесская почта. - 1918. - 30 октября; - 1919. - 30 января.
21. Коновалов В. Иностранная коллегия / В. Коновалов. - Одесса, 1958. - С. 36; Коновалов В. Елена / В. Коновалов. - Одесса, 1969. - С. 150.
22. Цвілюк С.А. Народжена в підпіллі / С.А. Цвілюк. - Одеса, 1968.
23. Н. и М. Улановские. История одной семьи. - М., 1994.
24. Коган С., Межберг Н. Другий період радянської влади на Одещині / С. Коган, Н. Межберг. - Одеса, 1931.
25. Моряк. - 1922. - 7 ноября.
26. Набат (Елисаветград). - 1919. - 3 июня, - 9 июня.
27. Набат (Елисаветград). - 1919. - 15 июля.
28. Александр Васильевич Хворостин. Сборник памяти. - Одесса, 1932.
29. Одесский коммунист. - Одесса. - 1920. - 7 марта. Вечерние одесские новости. - Одесса. - 1920. - 23 января.
30. ДАОО, ф.Р-2106, оп.1, спр.8.
31. Там само, ф.3, оп.1, спр.23.
32. Набат (Харьков). - 1920. - 15 ноября.
33. ДАОО, ф.П-599, оп.1, спр.577.
34. Одесский коммунист (Одесса). - 1920. - 7 марта, - 6 апреля; Коммунист (Одесса). - № 12. - С. 8.
35. Коммунист. - К., 1921. - № 1-3.
36. Одесский коммунист (Одесса). - 1920. - 20 марта.

Савченко Віктор Анархістський рух в Одесі у часи визвольних змагань

У статті розглядається діяльність анархістських організацій в Одесі у роки визвольних змагань, легальні та нелегальні форми боротьби та тактичні союзи анархістів, вплив анархістів на населення Одеси.

Ключеві слова: анархістський рух, робітничий рух, диктатура пролетаріату, репресії, підпілля, революція

Savchenko Victor Anarchist movement in Odessa during the liberation struggle of 1917-1920 гг.

В статье рассматривается деятельность анархистских организаций в Одессе в годы освободительной борьбы, легальные и нелегальные формы борьбы анархистов и их тактические союзы, влияние анархистов на население Одессы.

Ключевые слова: анархистское движение, рабочее движение, диктатура пролетариата, репрессии, подполье, революция

Savchenko Victor Anarchist movement in Odessa during the liberation struggle of 1917-1920

The article examines the activities of anarchist organizations in Odessa during the years of the liberation struggle, legal and illegal forms of the struggle of anarchists and their tactical unions, the influence of anarchists on the population of Odessa.

The diversity of anarchist ideology, tactical wavering to lead to the ideological and organizational weakness of anarchist formations. Struggling absolute freedom anarchists, involuntarily became builders of the red dictatorship. At the same time, the anarchists were among the first oppositionists to criticize the formation of the announcer regime, trying to raise the population against the arbitrariness of the Bolsheviks.

Keywords: anarchist movement, labour movement, dictatorship of the proletariat, repression, underground, revolution

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 26.05.2017 р.